

**KÜLÖNLEGES SZÓTÁRAK: ENCIKLOPÉDIA, GLOSSZÁRIUM, ÍRÓI SZÓTÁR,
SZÓLÁSSZÓTÁR**

A nyelv barátainak csemege egy szótár, főleg, ha különleges. Valójában minden szótár, amelyben betűrendben megtalálhatók egy nyelv szavai és azoknak azonos nyelven értelmezése (vagy más nyelven a jelentése). A kiválogatott szavak összetétele határozza meg a szótár jellegét. Ha tényleg csak szavak és azok jelentése található meg benne, akkor klasszikus szótárról beszélünk. Ha szólások, sőt „szólásszerű kifejezések”, akkor inkább szólásszótárról (szólástárról), frazeológiai szótárról. De az is lehet, hogy egy író szókincséről, akkor írói szótárról. Ha az írói szótár egy sajátos regionális nyelvváltozatban alkotó író szavait tartalmazza, akkor akár irodalmi tájnyelvi szótárról. Ha egy táj archaizmusait, akkor tájpszótárról, ha csak „tallózó” adatokat tartalmazó szójegyzékről, akkor glosszáriumról. Ha pedig egy irodalmi műben előforduló szavak (nevek) esszéisztikus magyarázatairól, akkor akár már enciklopédiáról is beszélhetünk. Négy ilyen könyvet mutatok be.

Praznovszky Mihály (szerk.): Madách-enciklopédia. Az ember tragédiája címszavakban. A szócikketek írták: Praznovszky Mihály, György Péter, György István. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2023. 286 oldal.

A Madách-rejtélyről szóló bevezetőben olvassuk: „a Tragédiában több száz olyan név, esemény, fogalom, kifejezés stb. szerepel”, amelyet értelmezni kell. Ezt teszi 373 szócikkben a kisenciklopédia (ezzel szemben mindenképpen nagy-

enciklopédiának számít a kiadó által gondozott Jókai-enciklopédia a maga 28.850 címszavával, vö. Bernáth 2022). A Tragédiának már számos „jegyzetelt”, vagyis értelmezésekkel ellátott kiadása született főleg az oktatás számára. A bevezetőben említik Alexander Bernát, Halász Gábor, Tolnai Vilmos, Kardeván Károly, Kerényi Ferenc, Horváth Károly nevét. A recenzens birtokában van a Kardeván Károly által jegyzetelt és magyarázott 1942-es kiadás (A Nógrádvármegyei Madách Társaság kiadása), melynek különleges értéke a madáchi mű szimmetrikus struktúrájának ábrája (199). Fontos és hasznos minden további magyarázó kiadvány, ez a szerényebb, de az oktatásban mindenképpen segítséget nyújtó kötet is. Az enciklopédia magyaráz elavult szavakat (alumin < alumínium, bék < béke, csábgyümölcs, csattogány, egynapos rovar < tiszavirág/kéresz, fagylepel < hóval borított táj, gúla < piramis, kéjkert < Szemiramisz függőkertje, kevercs, reg < reggel, torzalak < karikatúra), vallási, történelmi, mitológiai neveket, utalásokat (Antikrisztus, Danton, Éden, kerub, Krisztusnak öt sebére), történelmi fogalmakat (arasz, homouision és homoiusion), egyéni szóleleményt (ércek bölcseltsava < elixír, porlánc), de előfordulnak elsősre teljesen világos, érthető szavak is (barát, bélféreg, bérlet, Biblia, bölcsész, dögvész, gőzmozdony, haláltánc, India, Párizs). Madách kedvelte a por-előtagú kifejezéseket: porlánc, porrajz, porvilág, de ide sorolhatjuk a sárba gyúrt kis szikra (1. szín, az ember a sár fia), sártest sza-

vakat is. Megtalálható a fényképezőgép címszó mint egyetlen olyan tárgy, amely nincs megnevezve a Tragédiában, pedig ott van körülírva a Tudós (12. szín) szövegében. A szavak vizsgálata olyan kérdésekben is döntő lehet, mint például az, hogy Madách színpadra szánta-e a művét. A 9. színben van egy színi utalás: „A nézőhely (< színpad) hirtelen Páris Gréve-piacává változik.” Persze nincs az az enciklopédia, amely teljes lenne. Az Al-Borak (Széchenyi István gróf versenylovának neve) címszónál szerepel, hogy a Tragédiában két helyen vonatkozást, ez az egyik. De melyik a másik? Ezt már máshonnan tudjuk meg: nagy Hunyad: Hunyadi János (?–1456), hadvezér és kormányzó (14. szín, URL1, ebben az utalásban az szerepel, hogy csak egyetlen magyar történeti utalás van).

Micheli Tünde (szerk.): Drávaszögi glosszárium. Elfelejtett és kiveszöben lévő tájszavak szótára. Gyűjtötte: dr. Katona Imre, dr. Lábadi Károly, Lábadiné Kedves Klára, Pataky András. Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége, Bellye, 2022. 214 oldal.

„A három tájegység, a Drávaszög, Ormányság és Szlavónia népe évszázadokon keresztül rokoni sorsban osztozott, ugyanazt az anyanyelvet beszélte, hasonló gondokkal és nehézségekkel küszködött. A fogyatkozásra sem sikerült megfelelő ellenszert találni, a pusztító egykézés kártékony hatása nemcsak a három táj múltját befolyásolta, jelenére, jövőjére is múlhatatlanul hatást gyakorol.” Ez a szótár tíz település (Bellye, Kopács, Várdaróc, Laskó, Karacs, Hecegszöllős, Kő, Sepse, Csúza és Vörösmart) nyelv-

járásának, az egykori sokszínű kulturális, nyelvi hagyomány elhalványulásának dokumentuma. A drávaszögi tájszavak gyűjtését az 1990-es években Katona Imre, Lábadi Károly és Lábadiné Kedves Klára néprajzkutatók határozták el, majd bekapcsolódott a munkába Pataky András kopácsi tanító is. Az anyagot rendszerezték, és összevetették az Ormánysági szótárral és a Szlavóniai (kórógyi) szótárral. A mintegy 2500 tájszó között egyaránt szerepelnek alaki (abrics < abroncs, ivogalódik – iszogat, ölelgetőzik – ölelkezik), jelentésbeli (busa – nagyfejű ember, fa büre – a fa kérge, hivatal – megidéztetés) és valódi (áglál – nagy öltésekkel ideiglenesen összeölt valamit, egyasszony – özvegy nő, gajgonya – rántotta) tájszavak. A Drávaszögben (akárcsak az Ormányságban) különleges táji többletjelentéssel bír: angyalcsináló, egyke, elkenyés (a magzatelhajtás módja), gyөрökvesztött, többsincs (egyke, egyetlen gyermek a családban). Példák az ö-zésre: cserösnye, egyembör, epörnye, erőget, földház, földik, föröszt, gyөрökce, körösztfa, sörényös; i-zés: fikető, firer, fisü, fizfa, hátilsó, hívös, izen, píz. Régiesszavak: honnand, igyöm, igyenöst, jobbcsábban, karikus, mindéltig, mostand, nagyhirtelenjen; szertenszéjjel, vesztifejire; határozói igenév: szeddel (szedve). Különleges becézések: babcsa, napcsa (Nap), padika (ülőalkalmatosság), petikéje (a gyermek kicsi gyomra), szömese. Indulatszók: recece, ruttyu-ruttyu..., tyuhaj. A szegyon vérág (murok, azaz sárgarépa) szó néprajzi magyarázatában egy régi hiedelem rejlik: „ha a világ közepéből eltűnik a piros, a világban teljesen megszűnik a szegyenérzet. Már a 20. század közepén is kisebbségnek látták a piros színt, és figyelmeztették a leánygyermekeket, nehogy ők is hozzájáruljanak az erkölcsi

romláshoz. Célzás volt ez a szüzesség korai elvesztésére” (173). A szavak őrzik egy eltűnőben lévő életforma jellemzőit, kincseit, legalább a tájszótárakból előkereshetők.

Vígh Árpád: A székely szavak helyes használata. Tamási Áron irodalmi nyelve. ÍMEA Kiadó, Pécs, 2023. 318 oldal.

Örök irodalmi, stilisztikai kérdés a tájnyelvek és a köznyelvek viszonya; hogy lehetnek-e önálló irodalmi tájnyelvek, esetleg tájjellegű irodalmi nyelvek, vagy pusztán a tájjellegű nyelvi elemek stilisztikai eszközként szolgálnak az irodalmi nyelvben. A magyar irodalom- és nyelvtörténetben a kérdés eldőlt: bár volt rá törekvés, nincsenek irodalmi tájnyelvek, viszont nagyon sokféle kísérlettel találkozunk, amelynek során tájnyelvi elemek beépülnek egy-egy író stílusába, így az irodalmi nyelvbe. A fogalmak körülhatárolhatatlansága miatt a kérdés meglehetősen „akadémikus”, sokkal helyesebb, ha csak annyit mondunk, hogy minden író alkot (teremt) egy sajátos irodalmi beszédmódot, némelyikben kevesebb, némelyikben több a tájhoz köthető nyelvi elem. Vígh Árpád más nyelvi kultúrák példáját hozza fel a székely nyelvjárás irodalmi nyelvi emancipációjának megértéséhez (A regionális nyelvek szabadságharca, A kanadai példa, A svájci példa, A székely példa). Úgy vélem, hogy a magyar nyelv nyelvjárásai sajátosságai (jelentéktelen különbségek, összetartás) miatt nem szerencsés semmilyen más nyelv nyelvjárásaival vagy nyelvpolitikai helyzetével összevetni, de persze lehet próbálkozni. A szerző a kanadai (regionális) francia és a párizsi (standardnak mondott) francia vizsgálatában végzett hasonló elemzést; és úgy találta,

hogy „hasonlóságot lehetett felfedezni a székely–magyar és a francia–kanadai irodalom kialakulása és önazonosságért folytatott küzdelme között” (10).

A cél mindenesetre: Tamási Áron „hogyan használta az eredetileg tájnyelvek számító kifejezéseket, illetve hogyan próbálta meg beépíteni ezeket egy általa elképzelt (és mások által is óhajtott) székely–magyar irodalmi nyelvbe” (10). Ez teljesen rendjén is van, nagyon sok irodalmár, nyelvész-stilisztika, sőt néprajzos-folklorista is foglalkozott hasonlóval, különösen Tömörkény, Móricz vagy éppen Temesi Ferenc kapcsán. A kérdéshez óvatosan kell viszonyulni. A szerző azt írja: „Fábián Pál is a nyelvjárás szavaknak a köznyelvbe vagy az irodalmi nyelvbe történő bekerülésének kártékony voltáról beszél, meghagyva, hogy eredeti környezetükben való használatuk nem kifogásolható.” Ellenőriztem az adott forrást, ahol egy kicsit másként szerepel ez a gondolat: „A nyelvjárás szavak [...] amíg megmaradnak eredeti környezetükben, használatukat nem kifogásolhatjuk, számos probléma vetődik azonban fel, mielőtt a nyelvjárás szavak valamilyen módon belekerülnek a köznyelvbe vagy az irodalmi nyelvbe. Ilyenkor használatuk lehet hasznos is, káros is.” Pár bekezdéssel később Tamási Áronra (az Ábel a rengetegben című regényére) utalva pozitív megállapítást tesz: „A mondatban dölten szedett szavak, kifejezések nem használatosak a magyar köznyelvben, csak az erdélyi magyarság nyelvében élnek, ezért a köznyelvet beszélő, az irodalmi nyelvhez szokott olvasóban felkeltik a Székelyföld sajátos hangulatát” (Fábián 1960: 227–8). Azt hiszem, hogy (1960-ban!) nincs semmi baj ezzel az idézettel. Vígh Árpád szerint vannak szerzők, akik autonóm identitástudattal

regionális irodalmi nyelvet akarnak teremteni, míg mások (ők vannak többen) pusztán a szereplőik autentikusabbá tételére, jellemzésre használják a (nem is mindig autentikus) tájnyelvet. A székelly irodalmi nyelv vagy másképpen transzilvanizmus¹ kérdéseire nem térnek ki, a lényeg, hogy Tamásinál az életművön belül változás figyelhető meg, és az erőteljes székelly nyelvjárásiaság gyöngül, és az identitástudatból fakadó nyelvteremtés helyére a szavakkal, fordulatokkal való jellemzés kerül.

Vígh Árpád könyvében három nagy részben szerepelnek Tamási Áron székelly kifejezései: morfológiai, szinonimikus és homonimikus kettős alakok. Az egyes csoportokat áttekintve nem tartom indokolhatónak ezt a felosztást. A morfológiai csoportban ugyanis fonológiai változatok is vannak (kűnn/kinn, megett/mögött), a szinonimikus kapcsolatok között vannak valódi szinonimák (bakszén/parázs, burján/gaz, gyom, csóré/meztelen, murok/sárgarépa, pócegér/patkány – ezekre jobb lenne használni a valódi tájszó bevett terminust), viszont egészen egyszerű szóalakváltozatok (szóhasadásos, szóvegyüléssel alakok) is: bingyó/bogyó, bökkendezik/böfög/öklendezik, büllög/ballag, csamiga/csemege, csihán/csalán, hamma/hamu, kaszaj/kazal, kicsiddég/kis ideig, kondor/göndör, mezgés/mézgás, terü/teher, üli/ölyv (ezek pedig inkább alakváltozatoknak, alaki tájszavaknak tekinthetők). Tamásinál nekem is feltűnt (Balázs 2018), hogy mennyire gyakoriak ezek a formák, amelyeket szintén nem tekintenek szinonimának:

elleget (eddegél, eszeget), illogat (idogál, iszogat, poharazgat), tellet (rakosgat), velleget (veszeget). A harmadik csoportot homonimikus jelentéspárokhoz nevezi, pl. áldás/termés, árnyékalja/kocsiszín, beszarvaz/szarufákkal lát el, bitang/meddő – itt ismét az a probléma, hogy egy adott nyelvváltozatban ezek nem homonimák, hanem egyszerűen csak jelentésbeli tájszavak. Ezt a sajátos és a magyar tudományban szokatlan besorolást leszámítva a kötetben felsorolt nyelvi anyag és annak magyarázata figyelemre méltó és üdvözölhető.

Beke József: Szólások és szólásszerű kifejezések Arany János költői nyelvében. Szerkesztette: Kovács Dániel. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2023. 312 oldal.

Beke József 2017-ben jelentette meg a háromkötetes Arany-szótárt (Beke 2017). A szótár „mellékterméke” ez a gyűjtemény. „Jellemző, hogy legismertebb művében, a Toldiban jóval több szólásszerű kifejezés van, mint ahány versszak” (12). Beke József az Aranyversekben 1897 szólást, szólásszerű kifejezést talált és ad közre címszavak (vezérszavak) szerint. A szólásszerű kifejezéseken a következő kollokációkat, állandósult szókapcsolatokat, frazeológiai egységeket érti: gesztus (mozdulathoz, látványhoz tapadt kifejezés: ádámsutkáját nyújtogatja), helyzetmondattal (adott helyzethez kapcsolódó kifejezés, ide sorolja a köszönéseket is), eufemizmus, megszemélyesítés, kihagyás, variáció, rokon értelem. Kétségtelen, hogy sajátos felosztás, egészen másként osztályoznak mások. Például Balázs Géza (2005) felosztásában vagy Bárdosi Vilmos (2003: VII–VIII.) szótárában ezek a csoportok szerepel-

¹ A transzilvanizmus (Akh. 2015: 540) immár kodifikált egyszerűsítő helyesírásával nem értek egyet, hiszen akkor miért nem érvényesül ez a szabály a többi esetben: transzszexuális, transzszibériai, transzszubjektív?

nek: szólás, szóláshasonlat, pragmatikus helyzetmondat, beszédmű (köszönés, szitkozódás, politikai jelszó, sírfelirat), szállóige, mondatértékű közmondás/szókásmondás. Ha figyelembe vesszük ezt a felosztást, akkor talán kétségeink támadhatnak, hogy mennyire volt következetes, helyes Beke József gyűjtése, amelynek statisztikai adatai: 3174 (összes szólás-előfordulás, szólásszerű kifejezés, ebből mutat be a könyv 1897-et), közte: 473 variációs (?) kifejezés, 56 gesztus-szerű kifejezés, 52 helyzetmondat, 16 közmondás.

A szerző nem tekinti külön szólás-csoportnak a szóláshasonlatot, bár ilyeneket is tartalmaz a gyűjtemény: olyan úr, mint a kínai császár; pislog, mint az egyszerű kocsonyából a béka. Több olyan szólást is tartalmaz, amelyek nem teljesítik alakilag a szólások kritériumát, ezeket monofrazémának nevezzük: foghegyen, kiskedd, kiskirály, körömszakadásig, lábujjhegyen. A szótárban azután tényleg vannak olyan kollokációk (együttjárások), amelyek nem tekinthetők hagyományos értelemben szólásnak: azért is; valaki azon van, volt, lesz; írva vagyon stb.; állandó vonzatos igék: valami bírja még; alig bírja magát; cserben hagy valakit; állandó jelzős szerkezet: vasorrú bába, böjti boszorkány; ikerítés: dérrrel-dúrral, hébe-hóba; mellérendelő szószerkezet: éjjel-nappal; indulatszó (mondatszó): Co fell!, úgy kell neki!

Ha a felsorolt következtetlenségeket számba vesszük, akkor egy nagyon vegyes, nehezen kezelhető anyaggal van dolgunk. Talán az lett volna a helyes cím, hogy Képes kifejezések Arany János költői nyelvében. Nem ártott volna egy hozzáértő szakmai lektor véleményének figyelembevétele, és itt fölvethető a kiadó szakmaiatlansága is. Ugyanis Arany János képes kifejezéseinek (be-

leértve frazeológiáját is) a bemutatása, elemzése nagyon fontos feladat.

Szakirodalom

- Balázs Géza 2005. Magyar frazeológia. *Ethnica* 1/8–16.
- Balázs Géza 2018. Folklórból stilizált világkép. Nyelv és stílus Tamási Áron csonka trilógiájában. *Magyar Nyelv* 302–19. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.3.302>
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomkörü szótára*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Beke József 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete. I–II–III. Szerkesztő és előszó: Balázs Géza. Anyanyelvpolitika Szövetsége – Inter*. Budapest.
- Bernáth Csilla 2022. Balázi József Attila – Kiss Gábor: Jókai-enciklopédia. Szavak, kifejezések magyarázata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása. *Magyar Nyelvőr* 423–6. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.3.423>
- Fábián Pál 1960. A szavak anyagraktárában. In: Terestyéni Ferenc (szerk.): *Nyelvtan – stílus – szónoklás*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 220–68.
- URL1. <https://mek.oszk.hu/00800/00849/html/02.htm>

Balázs Géza

egyetemi tanár

Színház- és Filmművészeti Egyetem

Doktori Iskola

és Németh Antal Drámaelméleti

Intézet (Budapest)

Partiumi Keresztény Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék

(Nagyvárad)

E-mail: balazs.geza@szfe.hu

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>